

ESKİ TÜRK YAZITININ FENOMENOLOJİK YAPISI HAKKINDA

Zhantas ZHAKUPOV*

Özet:

Neden Eski Türkçe yazısı günümüzde kullanılmıyor? Bunun nedenini fenomenolojide aramak mümkündür. Fenomenoloji, kavram ile hadisenin anlamsal yapısı ve psikolojik görev sayesinde gerçekleşir.

Fenomenoloji Eski Türk yazıtlarını öğrenimde metot görevini üstelenebilir. Dil ve yazı da fenomenolojik hadiselerdendir. Fenomenoloji şahıs ile halkın dille olan ilişkisini incelemektedir. Yani, Eski Türk yazıtlarını inceleyebilmek için millî şuurun derinliklerini incelemek gerekir ki, ancak o zaman fenomenolojik anlamı açıklık kazanır. Dilin fenomenolojik özelliğini algılayan şuur onun ekolojik korumaya ihtiyaç duyduğunu anlar.

Dil ve yazısının simgesel özelliklerinin varlığı aşikârdır. Bu da semosferlerden biridir. Semosfer ise, gezegenlik düşünce, noosferin değişmez bir parçası, sabit bir bölüğüdür. Ne yazık ki bunun dağılmasını siyaset veya dilsel sınırlar engelleyemez. Herhangi bir ülkedeki kelimelerin bozulması biyolojik dünyayı bozar. Doğanın bozulması da kelimelerin bozulmasıyla ilgilidir. Bozulan doğa kelimelerden öcünü onları silerek alır. Kelime hazinesi olmayan dünya boştur.

Eski Türk yazıları kendi genom özelliklerini kaybetmiştir. Semosfere Eski Türk yazıtı hareketli şekilde eklenmelidir. Onun için Eski Türk yazısını birleştirerek günümüz yazı sistemine eklemeliyiz. Eski Türkçedeki sözcükler belli bir uyum içerisindedir. Eğer Eski Türk yazısını tekrar canlandırdığımız takdirde, manevi uyum geri dönecektir kanısındayız.

***Anahtar kelimeler:** Fenomen, fenomenoloji, semiotika, semosfer, dil ekolojisi, genom, uyum.*

* Prof. Dr., L. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi, Astana/Kazakistan, zhan.zhak58@gmail.com.

About the Phenomenology of Ancient Turkic Writing

Abstract:

Why the ancient Turkic writing not survived? The reason can be found in phenomenology. Phenomenology is the semantic structure of cognition and phenomenon, which can be accomplished by psychological service.

Phenomenology can serve as a methodological aspect in the study of ancient Turkic writings. Language, including writing is the phenomenological phenomenon. Phenomenology is programmed to study perfect communication of Insan and the ethnic group with the language. Therefore, to understand the ancient Turkic writings we should delve into the national consciousness, and then its phenomenal meaning will be objectively revealed. Consciousness that realized phenomenality of language immediately notices necessity for environmental protection.

It is known that the language and its writings have own symbolic meanings. Consequently, they refers to semiosphere. And semiosphere is planetary logos, an integral part of the noosphere, the whole phenomenon. Unfortunately, its damage cannot be prevented by political and linguistic boundaries. The destruction of the word in any country destroys bio world, destruction of nature begins from the destruction of words. Destroyed nature takes revenge by erasing the destructed word, and the world will be abandoned without words.

Ancient Turkic writings had lost its genomic properties. Ancient Turkic writings should be entered in the semiosphere in motion. To do this, we need to unify the ancient Turkic writings and add it to writing characters. Ancient Turkic words are based on harmony. If we revive the ancient Turkic writings, we will return spiritual harmony.

Keywords: *Phenomenon, phenomenology, semiotics, semiosphere, language environment, genome, harmony.*

КӨНЕ ТҮРКІ БІТІГІНІҢ ФЕНОМЕНОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

Қазіргі кезеңдегі ғылымда көне түркі жазба жадыгерліктері форма мен мазмұндық тұрғыдан ғана зерттелуде, ал тілтанушылар таза лингвистикалық тұрғыдан қараумен шектеледі. Бұл тұрғылардың алда тұрған терең міндеттерді шешіп беруге қауқары аздау болып тұр. Сондықтан тілтану ғылымымен түйісетін басқа ғылымдарды, басқа салаларды іске қосқан жөн. Осыны көздей келе, біз осы жолы осы көне түркі жазба жадыгерлігіне, яғни түркі бітігіне тіл феноменологиясы, осы феноменологияның ықпалындағы тіл экологиясы, семиотикалық тілтану, тіл синергетикасы, этнотілтану сияқты шетін салалардың аясынан ой жүгіртпекпіз. Бұл салалар, нысан ортақ болғанда, бір-бірімен табиғи кірігіп кетеді де, феноменологиялық құбылысты түсіндіріп береді.

Феноменология¹ – ХХ ғ. батыс философиясына ерекше ықпал еткен бағыт. Феноменология терминін Кант пен Гегель қолданғанымен,

¹ Феноменология жөніндегі негізгі мәліметтер интернеттен алынды: <http://www.e-reading.club/book.php?book=149350>

оның кеңінен тарап, пайдалануына Гуссерль ерекше әсер етті. Гуссерль философияның феноменологиялық жобасын ойлап тапты. Ол жоба ХХ ғ. І ж. неміс философиясында, француз философиясында айрықша рөл атқарды. Ерекше феноменологиялық бағыттағы философтарға Гуссерльдің шәкірті Хайдеггерді жатқызуға болады. Ол феноменологиялық әдістерге онтологияның тақырыбына сай келетін әдістерді жатқызады. Оның айтуынша, адамзатты сипаттау және түсіну үшін феноменология герменевтикаға жүгіну қажет. Феноменологиялық уәжділік тек феноменологиялық бағыт философияның аясында ғана емес, гуманитарлық ғылымдар, психология мен психиатрия ғылымдарында да көрініс табады.

Гуссерльдің түсінігі бойынша, феноменология – таным мен құбылыстың мағыналық құрылымы, ол психологиялық қызметтің арқасында жүзеге асады. Феноменологтардың пайымдауынша, таным мен болмыс – интенционалды табиғатқа деген көзқарастың нәтижесі. Интенционалдық сана белгілі бір затты танып-білудің жолында көрініс таба бастайды.

Интенционалдық сананы зерттеуде зейін «неден» яғни зат болмысынан заттың оның қалай болатынына немесе заттың болу тәсілдерінің алуан түрлілігіне ауады. Интенционалдық сана тұрғысынан қарасақ, зат берілмейді, санада пайда болады немесе көрініс табады. Осындай құбылысты Гуссерль феномен деп атайды (грек. *phainomenon*—өзі пайда болатын). Демек, феноменология – сана құбылыстары жөніндегі ілім. Мұның ұраны - «Кері қарай, заттардың өзіне қарай!», олар феноменологиялық жұмыс нәтижесінде кез келген нәрсе өзін санаға алып келуі тиіс.

Феноменология түрлі жолмен әртүрлі лингвистикалық дәстүрлерге енді. Біріншіден ол тіл білімін эмпирикалық шеңбермен шектеуге болмайтыны жөніндегі тұжырымды қолдады. Феноменологияда бастапқы субъективті шындыққа деген зейін қою сол тілде сөйлейтін адамның ішкі сезімін лингвистикалық материалдың негізгі қайнар көзі деп қарайтын дәрежеге жеткізді.

Қазақ тіл білімінде тілге феноменологиялық тұрғыдан келген еңбек ұшыраса қоймайды. Ал бұл, шындығында, қажет әдіс болып тұр. Біздің тіл құбылыстарын феномен деп қарайтын себебіміз – олар да ақыл-ой жетерлік мәнмен салыстырғанда, сезім тәжірибесімен қол жеткізетін құбылыстар; Осы күнгі батыс философиясының жетекші бағыттарының феноменологияның негізін салушы Э.Гуссерльге сүйенсек, тіл де, феномендер сияқты, адам санасының ең соңғы, тереңіндегі шындық. Бұл «таза» идеалдық формалар ретінде психологизммен бұлдырланбайды.

«Феноменологиялық редукцияны» жүзеге асырған, яғни, өз тереңіне үңілген санаға феномендер өзінен-өзі көрінеді. Феномендер дегеніміз – идеалды нәрселер мен мәндердің бірілігі. «Таза сана» феномендердің ағыны болып табылады (Зорин 2002). Байқап отырғанымыздай, феноменологиялық тұрғы да инсан мен этностың және тілдің идеалдық, кемел байланысын қарастыруға бағдарланады екен, қазіргі жалпы тіл біліміндегі өзекті бағыт антропоцентристік тілтану бағамдарына үйлес келмесе, қайшы келмейді екен. Демек, тілге, оның ішінде баба жазуымыз – түркі жазуын зерделеу үшін ұлттық сананың тереңіне үңілу қажет екен, сонда оның феномендік мәні объективті түрде ашылады екен.

Тілдің феномендігін түйсінген сана оның экологиялық қамқорлыққа зәру екенін бірден байқайды. Өйткені тіл экологиясы дегеніміз –

- бұл – туған тілді, оның байлығын, тазалығын, саулығын қорғау, сақтау;

- бұл – тілдің тұтастығы, оның халықтың мәдениетімен байланысы, сонымен қатар жербетілік семиосферамен байланысы жөніндегі ғылым;

- бұл – сөздің энергетикасы, оның жасампаз күші, биосферамен байланысы, тірі табиғаттың тілімен байланысы жөніндегі ғылым;

- бұл – сөздің рухани маңызы, оның инсанмен терең байланыстары, халық мінезі және тағдырымен байланысы, рухани жоғары кеңістікпен, Жаратушымен байланысы жөніндегі ғылым. Осыдан келіп, Жер экологиясының, биологиялық экологияның сөз бен рух экологиясын айналып өте алмайтыны айқындала түседі.

- сөз экологиясы ретіне қарай биоэкологиядан өзіне көп үндестік табады, тіпті, теримнологиясын да тиісінше пайдаланады. Мысалы, «лингвоцид», «лексикалық эрозия», «тілдік аллергия» ...

Қазіргі кезеңде тілге лингвоэкология тұрғысынан қарау арқылы ғана түркі жазуын жаңғыртуға болады. Ал қазіргі тіл біліміндегі бағыт-бағдарлар оған нұсқамайды. Себебі тіл туралы батыстық ілімдерде (герменевтикалық, семантикалық, құрылымдық) тілдің ақпараттық, логикалық жақтарына ден қойылады. Осы дәстүр рационалистік, кибернетикалық бағытты дамытуда (Бұл бізде де бар). Сөз деген – сигнал, техникалық құрал, тіпті, адамның өзі сөз немесе мәтінге жатады деп мәлімдесе де, батыстың бағыты, міне, осындай. Р.А.Будаговтың көрсетуінше, сөздің табиғаты мен мәні жөніндегі қиын да күрделі мәселеге бас қатыруға мәжбүр болмау үшін Америка тілтанушылары, тіпті, сөз ұғымынан бас тартқан (Будагов 1993). Ал В.С. Миловатскийдің дәлелдеуінше, орыс философиясы мен мәдениетінің дәстүріне сөзді әлдебір жанды(тірі) да рухани нәрсе деп қарау тән. Қазіргі кезеңде

Россияда тілді екі жолмен зерттеу бар: ақпараттық-рационалшылдық, мұны лингвистер ұсынады; рухани-метафизикалық, мұны діни философтар ұсынады. Бұлардың арасындағы ықпалдастық арта түсуде, жемісті бола түсуде (Миловатский 2001).

Қазақ тіл білімі тіл мен жазуға ақпараттық тұрғыдан қараудан ары аса алмай отыр. Алайда, қазақ халқының «тілде сүйек жоқ», «тіл тас жарады, тас жармаса да бас жарады», «сөз сүйектен өтеді», «Кісіге қарап сөз алма, сөзіне қарап кісіні ал (Абай)» деген пікірлеріне қарасақ, біз тілді қарым-қатынас құралы ғана деп қарамайтынымыз байқалып-ақ тұр. Ал тілге діни ғылым (рух ғылымы) мен дүниеауи ғылымның байланысы бізде әлі сезіле қойған жоқ.

Тіл экологиясының биосфера бөлшегі ретіндегі адаммен тығыз байланысы бар. Мұның объективті-тарихи генезистік түп түрткісін мыналардан көруге болады.

Алыс замандардан бері биологиялық ақпарат ағындары Жер шарын орап жатыр. Бұл ағын қоюлана келе неғұрлым күрделі ағзалар тудырып отырды. Содан дамыған миы бар жоғары деңгейдегі жануарлар және, ақырында, эволюцияның жеке тармағы емес, тұтастай биосфераның ақпараттық өрісінің туындысы ретіндегі адам пайда болды. Биосферада вирустан адам ағзасына дейінгі тірі табиғат атаулыны қайта жасайтын биологиялық тіл (ген, медиаторлар, нейрондық кодтар) пайда болды. Алайда бұл аздық етті. «Ақыл-ой мұхиты», биосфералық «солярис» сөзді орнататын, оны қабылдайтын, түсінетін, оған қуанатын, оны айтатын біреуге мұқтаж болды. Табиғатқа, жаратылысқа ақпараттың жай ғана үнсіз ағыны емес сөз керек еді. Биологиялық ақпарат, сөз болмаса, тиянақтала алмас еді, ырықсыз, тоқтаусыз болар еді. Бұнда өмірді құнсыздандыратын еріксіздік, механикалық сияқты бірдеңе бар.

XX ғасырдың орта шенінде Тейяр де Шарден мен Вернадский планеталық кеңістікте әлдебірықпалды және айырықша бірдеңе барлығын түсінді. Оны ноосфера, яғни, ақыл-ой сферасы, тіпті, планеталық ақыл-ес, деп атады. Сөз – рухани әлемнің «тірек құрастырмасы»: оның әрекеті арқылы поэма, трактат т.б. ғана емес, адам әлемі мен оның болашағы жасалады. Жер ноосферасы жеке адамдардың микроноосферасынан түзіледі және әркімде бұл өзіндік, өзгеше болады. Әр адамның өз айналасында көрінбейтін өз ноосферасы болады, бұл елеулі дәрежеде сөздерден жасалады. Ал адамның сөз әлемі, оның инсандық сипаты неғұрлым бай болса, соғұрлым айырықша болады.

Ал өткен ғасырдың соңына қарай біздің планетамызда сөздің әлі байқалмаған кеңістігі бар екені белгілі болды. Сөйтіп, 80-ші жылдары Тарту семиотикалық мектебінің көшбасшысы, филолог Ю.М.Лотман

өзінің 25 жылдық еңбегінің нәтижесінде семиосфера (Вернадскийдің ноосферамен үндес) жөнінде соны тұжырымдама ұсынды. Бұл тұжырымдама ғаламшарды қамтитын сөз бен басқа мәністік таңбалар туралы еді. Лотман: «Осы мағынада алғанда қазіргі әлем семиосферасы ғасырлар бойы кеңістікте тоқтаусыз тарала отырып бүгінде ғаламдық сипатқа ие болды. Ол Жер серіктерінің сигналдарын да, ақындардың өлеңдерін де, хайуанаттың даусын да қамтиды. Семиотикалық кеңістіктің бұл элементтерінің бір-бірімен байланысы қиял емес, шындық. Семиосфера халықтардың және жеке адамдардың тілін анықтайды, онсыз ешқандай мәдениет, адамдардың ешқандай ақпараты, адамзаттың өзі өмір сүре алмайды. Өзінің негізгі белгілері жағынан семиосфера биосфераны айырықша еске түсіреді. Бұл да ақиқат, тұтас, планетаны қамтиды, өз бөлшектерін (тілдерді) белгілейді, шекаралары бар, ядросы (кіндігі) бар, жады бар, тіпті, өзіндік тексанасы бар, семиотикалық даралығы бар(бұл жағынан алғанда семиосфераны «семиотикалық жеке тұлға» деуге болады). ... семиосфера деңгейлерінің бәрі – адамның жеке тұлғасынан немесе жеке мәтіннен бастап ғаламдық семиотикалық бірліктерге дейін – бір-біріне енгізілген сыңайлы семиосфералар болып табылады». – деп жазады (Миловатский 2001).

Сөйтіп, сөз экологиясы ғаламдық семиотикалық көктен (аспаннан) бастау алып адамзат атаулыны және әрқайсымызды қоршап тұрады. Бұл болмаса, биосфера мен оның ақпараттық өрісі де болмас еді. Басқа да тірі ағзалар сияқты семиосфераға да гармония қажет. Алайда, өзіне сеніп алған адамзат мұны түсінбейді, сөзді өмірмен байланыстырып тұрған кіндікті аяусыз үзіп тастауға, рационалдау, техникалау, сол арқылы тілді жансыздандыруға асығуда. Соңғы ғасырларда мұндай үдеріс дүние жүзінде байқалуда әрі техникалық прогрестің мәжбүрлеуімен немесе техникалық прогресті жамылып тездетілуде. Бұл жөнінде С. Қара-Мырза дәл айтқан: «... ғылыми революцияның бір салдары бұрын ойға келмеген нәрсе – жаңа тілдерді саналы түрде жасау болды. ... қасиетінен, киесінен айырылған әлемді түсіндіру үшін жаңа тіл қажет болды» (Миловатский 2001).

Семиосфера – тұтас дүние. Өкінішке қарай, оның бұзылуын саяси және тілдік шекаралар ұстап тұра алмайды. Кез келген елдегі сөздің бұзылуы адамдар, жануарлар мен өсімдіктер әлемін бұзады, табиғаттың бұзылуы қайда болсын, қашан болсын сөздің бұзылуынан басталады. Ал зақымданған табиғат бұзылған сөзден кегін оны өшіру арқылы алады – сөзі жоқ ғалам қаңырап қалады.

Маған түркі руханияты, соның ішінде тілі, осы сияқты бір апатқа ұшырған сияқты болып көрінеді. Әйтпесе, бар тіл, тұтас тіл қалай тарап

кетті? Түркі жазуы қолданудан із-түзсіз неге шығып қалды? Меніңше, тектік белгісінен ажырап қалғандықтан. Әйтпесе, айталық, мың жылдан соң да емен неге емен болып қалған? Оны сақтаған – тұқымдық код, ген(тек). Қай халық болсын қайта жаңғырып отыру үшін, жалғасу үшін биологиялық ген сияқты тұқымдық коды болуы керек. Ал бұл код сөз, ұлттық тілсіз өмір сүре алмайды. Халық тілден басталады. Ұлттық тіл - сөз экологиясы тұрғысынан тұрғысынан қарағанда, халықтың **геномы** болып табылады. «Тіл этностың ең айқын және тұрақты көрсеткіші болып саналады» (Толстой 1995).

Бұл геном әр түрлі құрастырушы сыңарлардан тұрады. Халық геномы әліпбиден, әріптен басталады. Әдетте, «қандай әліпбиді қолдануда тұрған не ба»? – деп жатады. Жоқ, бұның маңызы зор. Орыс ғалымдары кириллица тек орыстарға ғана (және басқа славяндарға) арналған, онда біздің мәдениетіміздің, христиандық рухтың ерекше коды бар деп есептейді. Бельгия лингвисті Ф.Винкенің таяудағы зерттеулері көрсеткендей, кирилл әрібінде, оның символикасының тұтас жүйесінде діни, дүниеге көзқарастық (құдайлық Үштік, Логостың орналасуы т.б. туралы) мәністік мазмұн бар (Миловатский 2001). «Әр жаңа әріп өз бойында оны жасаушының ниет, аңсарын сақтайды, онда терең киелі мән болады, дүниені діни түйсінуді, әр символдың мистика тұрғысынан тәпсірленуін бейнелейді» (Литературная учеба 1996).

Осы дәлелдерге қарап, түркі жазуы туралы да осыны айтуға әбден болады. Түркі жазуы түркілерге ғана (әрине, оның жуан ортасында қазақтар бар) арналып жасалған. Онда біздің ата-бабамыздан қалған генетикалық код бар. Оны жандандырсақ, біздің ұлттық қорғанышымыз нығаяды.

Жазу тарихының белгілі маманы Иоганнес Фридрих былай деп жазады: «... путь от слова к слогу чрезвычайно труден, что творец письменности в большинстве случаев не осознает отдельный звук как элемент слова» (Фридрих 1979: 32). Мұның Қазақстан лингвистикасында ұласым құбылысы ретінде қарау фактісі бар. Мәселен, профессор А.Қайыржанов мұны синергиялық құбылысқа қатыстыра қарастырады: «Тіл мен сөйлеуде дискретті және дискретті емес құбылыстар құйылысып континуум түзеді. Бұл тұтастықтың дискретті нүктелері (жеке дыбыс, сөз, т.б.) санамызда «сана ағымы» түрінде белгіленетін гештальттар түзеді. Бұл құбылысты елемей тілдегі иррационалдықты түгелдей ысырып тастауға әкеп соқтырады, ал тілдің рационалдық пен иррационалдық негіздердің бірлігі екендігі белгілі («ұжымдық бейсаналық негіз»).

...синергетизм қағидасына сүйенсек, тілдік жүйенің терең құрылымынан тыңдарман мен айтарманның санасы мен ойлауының

нейрофизиологиялық механизммен байланысты дискретті боршалауды (дистрибуция) байқаймыз. ... фонетикалық сөзді айтуда санада тұтас гешталыт бейне пайда болады – деп жазады А.Қайыржанов (Каиржанов 2008: 25-26). Бұл пікірді фонеманың бейнесі әліпбиге де телуге болады. Демек, әріп әуелі рухани сомдылығы бар нышан ретінде өмірге келеді. Ал түркі қаріптерін көзге елестетсек, оның таңбалары қарапайым символдардың көрінісіндей. Осыған орай Лотманның қарапайым символдар (айқыш, шеңбер, пентаграмма) мәдениеттің өзегін (ядро) түзетіні, қандай да болсын мәдениеттің символдарының құрылымынан индивидтің генетикалық жадына құрамы мен қызметі үйлесетін жүйе түзілетіні туралы пайымдамасы еске түседі. Ендеше біздің мәдени тектік өзегіміз сол түркі жадыгерлерінде жатыр (Өз өзегімізді өзіміз үзбесек керек).

Орыстың ұлттық-мәдени геномына шіркеулік славян тілі зор үлес қосқан екен. Ю.Н.Караулов шіркеулік славян тілінің қазіргі орыс тілін тірілту, жандандыру қабілеті бар екенін көрсетіп берді, мұндайда сөздің тірілу үдерісінде, оның семантикалық бастауға оралуында магниттік, гравитациялық т.с.с. «**өрістің**» әсері болады. Соның ықпалымен тілдің иесін тілді қайтадан санадан өткізуіне, осы сана сәулесін басқа сөздерге түсіруге мәжбүр етеді (Караулов 1991).

Ал түркі тілдің мұндай қабілетін кім жоққа шығарады!? Оның қазіргі қазақ тіліне ерекше қуат, әлеует беретінін феноменологиялық тұрғыдан сезуге болады. Орыс тілін жандандыру жөнінде дабыл көтеріп жатқанын біздің де үлгі тұтқанымыз артық болмайды.

А.Федотов «Өткен ғасырдың аяқ шенінен бастап-ақ биосфера тұрақты қалпынан шығып кетті, Жер апат кезеңіне келіп кірді». – деп дабыл көтереді (Федотов 2001). Бұл деген сөз – ноосфераға, соған орай семиосфераға да қауіп төнді деген сөз. Оған қарсы қояр күш, біздіңше, бұлардың бірлігін сақтау, бір-біріне үйлесімін сақтау. Олай болса, түркі жазуын жандандыру арқылы біз өз табиғатымызды, рухымызды сақтап қаламыз, апатқа қарсы тұра алатын боламыз.

Бұл үшін, әрине, ұлттық пассионарлық керек, өйткені «Пассионарлық кернеу болмай, этностың да болуы мүмкін емес (Гумилев 1989: 260). Пассионарлық сыртқы ықпалға тәуелді емес, ол – этникалық субстраттарды жаңа суперэтникалық жүйеге айналдыра отырып, олардың жаңа қозғалыстарын өмірге келтіретін маңызды тектік белгі (Гумилев 1989: 272). Пассионарлық популяциялық деңгейде этнос қарекеттері қоршаған орта, мәдениет және генетикалық жаппен жосықталады (Гумилев 1997: 494). Л.Н.Гумилевтің осы еңбегінде мына сияқты ұғымдық-пайымдық тіркестер бер: «пассионарлықты мұраға алып

қалды»; «пассионарлық тектік қор»; «пассионарлық қорды соғыстарда шығындап алды» (Гумилев 1997: 57); Бұл біздің қазақ тағдырына орайласатын құбылыстар сияқты. Біз түркілерден пассионарлықты мұраға алып қалдық, ол Алаш дәуіріндегі жанкештілікте көрініс берді. Алайда пассионарлық тектік қорды біз сол отарлаудың ықпалымен шығындап алған сияқтымыз. Содан бері енжарлық бір күйді кешіп келе жатырмыз. Л.Н.Гумилевтің жазуынша: «Тыныштық күйдің инерциясын бұзатын бастапқы түрткі - бірнеше пассионар тұлғалары бар ұрпақтың өмірге келуі» (Гумилев 1989: 272). Біз осылай болатынына сенгіміз келеді, түркі рухтың жандануына сенгіміз келеді.

Айтылған жайттардан мынадай ұсыныс келіп шығады:

- түркі жазуына тарихи ескерткіш, графика деп қарау аз, оны ұлттың тектік қоры ұялаған ноосфера, семиосфера деп қараған жөн;
- бұл деген сөз - оны бисфералық экологиядан оқшауламау деген сөз;
- егер әліпби өзгертетін болсақ, жоғарыда көрсетілген жайттар ескерілуін қалар едік.

Әрине, кирилл әліпбиіне де, латын әліпбиіне де өштігіміз жоқ, олар қажетімізді өтеген, өтеп те келеді, бірақ онда бізге тән рух жоқ. Оның үстіне кирилл де, латын да, А.Байтұрсынұлы дәлелдегендей, табиғи қарекетке (сағат тілінің бағытына) қарсы, бұған қоса ол жазулардың Жердің де солдан оңға айналатынына, қанның айналымына қарсы жүретінін еске алыңыз. Бұл жағынан араб текті жазу ұтымды, алайда онда да біздің тектік кодымыз жоқ (Алланың адамдарды арнайы мақсатпен әр түрлі қылып жаратқанына мойын ұсынсақ, тегімізді іздеу, жаңғырту – құдай қолдайтын іс).

Қазақ тілінде сөздің дыбысталуында терең этногенезистік, рухани танымдық негіз бар. Бізде сөздің дыбыстық құрамы «ерлік (немесе аталық)» және «әйелдік (немес аналық)» негізден тұрады. «Ерлік» негіз дауысты дыбыстар болса, «әйелдік» негіз - дауыссыз дыбыстар. Екеуі қосылғанда әріптік дыбыстардың таңбасы жасалып қана қоймайды, «рух, жан» бітеді. Қазақ тілінің үндестік заңында осындай Ғаламдық Гармония (Жарасым, Үйлестік) бар. Оқығандар біледі, батыстық, орыстық философия бойынша қарама-қарсылықтар қайшылықта болып, солардың күресі арқылы әлем дамиды, ал қазақта қарама-қарсылықтар үйлесім жасайды. Түркі Әлемінде басқаша. Бұл Үйлесім сонау көне түркі бітігінде бар еді (Айрылып қалдық!). Соны қайта қалпына келтірген ұлт түркі әлемінің нағыз рухани көшбасшысы болар еді, рухани әлеміміз де ретке келер еді. Бұл мәселені тереңдей зерттесе, талай сыр ашылатын сияқты. Оның үстіне, батыстық сананы зерттеушілер әріпте Құдайдан

түскен сыр бар екеніне әбден сендіреді. Олардың айтуынша, латын әрпін Құдай католиктерге жолдаған, кирилл әрпін православтарға тиесілі еткен.

Көне түркі бітігінен басталған, көне түркіден бері біздің рухымызды ұстап тұрған – гармония.

Ғалым Қ.Сартқожаұлы түркі жазба жадыгерліктеріндегі сөздің дүниетанымдық негізі туралы былай деп жазады: «Байырғы түркі графикасы түркілік дүниетанымды тұғыр еткен түркілік мәдениет қазанында пісіп жетілген түрік тілінің фонетикалық жүйесіне негізделген. ... «Екі негіз» ұғымы – байырғы түркілердің әлемді түсіну философиясы. Көне түркілер пайымында әлем аталық пен аналықтан тұрады. ... қытай философиясындағы «инь» мен «янь» ұғымына ұқсас. Еуропа түсінігінде дуализмге келеді. Еуропа философиясы бойынша болмыс немесе құбылыс қарама-қайшы, бір-біріне бағынбайтын тең құқықты екі нәрседен тұрады. Олар өзара бәсекелестікте, бірін-бірі жоққа шығару арқылы дамуды алға жылжытады. Ал Шығыс халықтарында, соның ішінде байырғы түркілер дүниетанымында жоғарыдағы екі ұғым бір-біріне сүйене, демеу болып, бірін-бірі толықтыра отырып дамиды. ... Түркілер «екі негіздік» дүниетанымды ұстана отырып, түркі әлемінің барлық болмыс-бітімін осы жұптық жүйеге бейімдеді. Түркілердің ... ауызекі сөйлеу және графика жүйесіндегі дыбыстың сингармонизмі мен консонантизмі, т.с.с. өмір мен өлім арасындағы болмыс пен құбылысты «екі негізге» ... негіздегенін көрсетеді» (Сартқожаұлы 2012: 30-45). Бұл екі негізді ғалым амал және білік деп атайды. Осы ойдың ағымымен көне түркі тіліндегі дауысты дыбыстарды - Жанға, дауыссыз дыбыстарды Тәнге балайды. Көне түркі мәтіндері арқылы әлем бейнесін бақылап отырған тіл тарихшысының бұл танымы болмыс пен сана диалектикасына қайшы келмейді.

Гармония, әрине, негізінен музыкаға тән ұғым. Алайда музыканың тілдің фонологиясына сүйенетінін ескерсек, Гармония құбылысының тілге де байланысты айтуға әбден болады деп санаймыз.

Араб философиясының халифат дәуірінде Гармонияға зор мән берілген. Оның алғашқы ірі өкілі әл-Кинди түрлі ғылымдарды жіктеу барысында жарасымды жеке ғылым ретінде бөледі. Оның бұл ойлары «Гармония туралы үлкен кітап» атты еңбегінде баяндалады. Әл-Кинди: «Гармония (мұнан былай – Жарасым деп аламыз) ғылымы бір санның келесі санмен жалғануы мен қатынасуын анықтаудан, өлшемділік пен өлшемдес еместікті ажыратудан тұрады. Гармония барлығында бар, ал оның анық табылатын жері *дыбыстарда, ғалам мен адам жанында*» (курсив авт.), - деп жазады (Избранные произведения... 1961: 49-50).

Бізге бұл тұжырымдамадағы маңыздысы сол, мұның негізі шығыстық орта ғасырда болған әлем суретін барынша жақын бейнелейді. Ол суретте Дыбыс, Адам мен Ғарыш біріге келе жарасымды бүтін түзеді. Біз зерттеп отырған көне замандағы арғы қазақтар мен ортағасырлық дәуірдегі қазақтардың әлем суретінде де, олар үшін Дыбыс пен Ғарыштың жарасымды байланысы шешуші орынға ие болған.

Жарасымды түсіндірудің ұтымды тұжырымдамасы *әл-Фарабидің* (шамамен 870 – 950 жылдары) философиялық көзқарастарынан көрініс тапты. Ол - Пифагордың жарасымның аспан сфераларының қозғалысына тәуелді болатындығы туралы тұжырымдамасынан бас тартты. «ғаламшарлар мен жұлдыздар қозғалғанда жарасымды түрде сабақталатын дыбыс туғызады дейтін пифагорлықтардың пікірі жаңсақ, - деп жазады ол. – Олардың болжамы іске аспайтындығы, аспан шырақтары мен жұлдыздардың қандай да бір дыбыс туғыза алмайтындығы физикада дәлелденген» (Аль-Фараби 1987: 208). Осылайша жарасымды космогония тұрғысынан түсіндірудің орнына антропологиялық түсіндірме келді. Мұның қағидаттары ағзаның әрі физикалық, әрі рухани дамуы үшін бірдей қолданылады. Әл-Фараби музыкасында Жарасымның шешуші белгісі адами түйсіктер болып саналады, соған сәйкес тыңдарман рақат пен эмоционалдық ләззат шақыратын табиғи (орындалған) түйсікті және қажу мен шамырқану шақыратын бейтабиғи түйсікті ажыратады (Аль-Фараби 1987: 221-222). Жарасым санаты әл-Фараби еңбектерінде тек музыкада ғана айқындалып қоймайды, музыкалық ғылымға тұтастай қолданылады. Өйткені музыка мен оның психофизикалық ықпалы адамның рухани күйіне де, физикалық күйіне де жарастырушылық қызмет жасайды. «Бұл ғылым мынадай мәнде алғанда пайдалы: тұрақты күйден айырылғандардың мінез-қылықтарын жұмсартады, кемелдікке әлі жетпегендерді кемелдендіреді және тұрақты күйде тұрғандардың тұрақтылығын бекітеді. Бұл ғылым тән саулығы үшін де пайдалы, өйткені тән ауырғанда, жан да жүдейді, тән ауру кешкенде, оны жан да бастан кешеді. Сондықтан жан сауыққанда, жанның қуаты жұмсарып, осыған ықпал ететін дыбыстардың арқасында жанның субстанциясына бейімделгенде, тән сауығады» (Аль-Фараби 1993: 338–339). «Жарасым» ұғымы Таяу Шығыста «Тазалық бауырлары» (X ғасыр) дейтін атпен белгілі діни қозғалыстың «Жолдауларында» *натурфилософиялық* тұрғыдан айқындалды. Олар табиғат пен өнерде жарасым идеясы бұларға ұқсастық, сәйкестік пен тектестік тән болғандықтан және табиғи заттардың әсемдігі олардың құрылымының пропорционалдылығы және оны құрастыратын бөліктердің жарасушылығына тәуелді болғандықтан салтанат құрады.

Батыста антикалық эстетикаға тән ғарыштық жарасым идеясы ортағасырлық дәуірде жер мен көк, адам мен құдайдың иерархиясымен таразыланды. *Қайта ояну* дәуірінде жарасымның мағынасы кеңейіп (әсемдік ұғымы енгізілді) әсемдіктің ішкі мазмұны ретінде ұғынылды, бұл санатты эстетикалық тұрғыдан негіздеуге алып келді.

Әлеуметтік психология мен тәрбие теориясы салаларына жарасым туралы ілім *Азарту* дәуірінде енді, бұл дәуірде дамыған адамды тәрбиелеп шығаруға, жеке мүдде мен қоғамдық мүддені үйлесімді сабақтастыру проблемасына қатты зейін қойылған болатын.

Романтизм дәуірінде Жарасымды ретсіздік пен дисгармонияны еңсеру арқылы жарасымдылықты көрсетуге ұмтылатын көркем санат ретінде ұғыну ұсынылды.

Қазіргі ғылымда эстетикалық жарасым әмбебап санатқа айналды, оның қағидаттары табиғатта, адамда, өнерде де, жалпы эстетикалық қарекетте көрініс табады. Дәл осы себептен бұл ұғым ырғақ, пропорция, симметрия, кемелдік сияқты шектес ұғымдармен, сондай-ақ ақыл, қарекет пен эмоциялылық сияқты адами қабілеттермен қатынасқа түсетін болды. Мәселен, XX ғасырдағы батыс эстетикасында Францияда жарасым санатын әр түрлі күйде: парасат пен талғамға негізделген әсемдік ретінде; қарсыласқан нысанды жеңетін салтанаттылық ретінде; ұнатудан (симпатиядан) туындап маңызсыз нәрсеге дейін жететін сымбаттылық ретінде қарастырады. Бұған қоса, мұны зерттеудің философиялық, санаттамалық, өнертанулық сияқты түрлі аспектілері өмірге келді.

Сөйтіп, нақты әлеуметтік шарттардың ықпалымен анықталатын «жарасым (гармония)» ұғымы бір дәуірден келесі дәуірге өзгере жетіп, әр тарихи кезеңдегі Ғалам туралы түсініктерді бейнелеп отырғанын анық көреміз. Демек, жарасым жайында теориялық және тарихи санат ретінде сөз қозғауға болады. Екі жолды сабақтастыру бізге уақыт жағынан алшақ дәстүрлі мәдениетті зерттеуде оңтайлы жол болып көрінеді. Өйткені жарасым туралы бүгінгі түсініктің біздің ата-бабаларымыз мұндай түсінігінен айырмашылығы мол, уақыттың өзі мәдениетке де, «жарасым» санаты ұғымына да түзетулер енгізіп отырған.

Жарасым туралы мұндай теориялық түсінік қазақтардың Универсум туралы түсінігіне анағұрлым жақын келеді. Қазақтар Универсумды *барлық элементтері теңгерілген қайшылықсыз бүтін* деп ұғады, мұның өзі қазақ мәдениетінің жарасымын белгілейді. «Жарасымда» әлемді игерудің ұлттық ерекшелігінің заңдылықтары анағұрлым толық бейнеленеді, себебі бұл санат (категория) қазақтар үшін дәстүрлі мәдениеттің түрлі элементтерінің арасындағы логикалық және тұрақты байланыстардың өзі болып саналады. «Жарасым» санатының тағы бір

ерекшелігі – болмыс пен таным санаттарының ұқсастығын жай білдіріп қана қоймайды, олардың арасындағы логикалық, себеп-салдарлық байланыстарды да орнатады. Сондай-ақ қазақтардың әлемді игеруі болмыс пен ойлаудың негізгі санаттарынан да, қандай да бір құндылық жасау ісінен көрінеді.

Қазақ тілінің, басқа түркі тілдердің де, гармониясы жат сөздер ықпалымен, нақты айтқанда, оларды сол қалпынша енгізудің кесірінен бұзылып жатыр. Бұған күшті ықпал етіп отырған себеп өз ұлтымызға тән Бітіктің (Әліпбидің) болмауы, басқа тілде алған әріп өзінің феномендік қасиетінен түбегейлі айрылмайды, жұқанасын болса да сақтайды. Тіліміздің бұзылуы, иммунитетінің әлсіреуі осының салдарынан. Көне түркі бітігінің феноменологиялық қасиетін - яғни ұлт өкілі ретіндегі жеке адамның түйсігін, ішік санадағы рухани дүниені – қоғам танып, мойындаса, тіліміз Ғаламмен жарасымды түрде дамиды. Енді осы бір рухани Жаңғыру, Қайта ояну сияқты мүмкіндік туып тұрғанда, соны пайдаланып қалу Ғаламдық міндет деп санаймын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- АЛЬ-ФАРАБИ (1987), Естественно-научные трактаты / Пер. с арабского. – Алма-Ата: Наука.
- АЛЬ-ФАРАБИ (1993), Трактаты о музыке и поэзии / Пер. с арабского. – Алматы: Ғылым.
- БУДАГОВ, Р.А. (1993), Язык – реальность – язык. - Москва.
- ГУМИЛЕВ, Л.Н. (1989), Этногенез и биосфера Земли. – Л.: Изд-во ЛГУ.
- ГУМИЛЕВ, Л.Н. (1997), Древняя Русь и Великая степь. В 2-х книгах. – Кн.1. – Москва: Институт ДИ – ДИК.
- ЗОРИН, В.И. (2002), Евразийская мудрость от А до Я. Философский толковый словарь. - Алматы: Сөздік-Словарь.
- Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX–XIV вв. / Сост. С.Н. Григорян и А.В. Сагадеев. – Москва: Соцэкгиз, 1961.
- КАИРЖАНОВ, А. (2008), Экстралингвистический феномен текучести языкового сознания в древнейших сакральных текстах. // Отображение ментальных представлений в языке. Мат. межд. науч-практ конф. – Ақтобе. – С. 24- 30.
- КАИРЖАНОВ, А.К. (2007), Синергия языка. - Астана.
- КАРАУЛОВ, Ю.Н. (1991), О состоянии русского языка современности. - Москва.
- МИЛОВАТСКИЙ, В.С. (2001), Об экологии слова. – Москва: Просветитель.
- САРТҚОЖАҰЛЫ, Қ. (2012), Орхон мұралары. – Алматы.
- ТОЛСТОЙ, Н.И. (1995), Язык и народная культура. - Москва.
- ФЕДОТОВ, А. Эпоха глобальной экологической катастрофы и модель мировой системы, способы ей противостоять // Диалог. - 2001. - № 2.
- ФРИДРИХ, И. (1979), История письма. Пер с нем. – Москва, Наука.

